

Zorunlu Göç Hareketi Olarak Hicret: Sosyolojik Bir Analiz

Furkan Düzenli

<https://orcid.org/0000-0001-7044-3403>

Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi,

Sosyoloji Bölümü, Düzce, Türkiye

<https://ror.org/04175wc52>

furkanduzenli@duzce.edu.tr

Atıf Bilgisi:	Düzenli, Furkan. "Zorunlu Göç Hareketi Olarak Hicret: Sosyolojik Bir Analiz". İslami İlimler Dergisi 40 (Mart 2025), 371-388. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1619728 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
Geliş Tarihi:	14 Ocak 2025
Kabul Tarihi:	08 Mart 2025
Yayın Tarihi:	28 Mart 2025
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: İbn-i Haldun'un toplumları tasnif ederken kullandığı göçebe (bedevi) tanımlaması göç hareketleri ile birlikte düşünülünce, insanın daha iyiye, daha güzele, maddi ve manevi, bireysel veya toplumsal birtakım beklentilerle hareket etmesi yine İbn-i Haldun'dan mühlhem "geçmişler geleceğe, suyun suya benzemesinden daha ziyade benzerler" ifadesindeki gibi, tarihin bir dönemindeki göç hareketinin temelinde yatan nedenler ve düşünceler de hemen hemen her dönemde karşılaşılan göç hareketlerine benzemektedir. Geçmişte yaşanan birçok değişimin amili olan göç hareketleri, yeni medeniyetlerin kurulmasına neden olurken, İslam tarihi içerisinde de kıymete değer bir noktada kendisine yer bulmuştur. Hicret hadisesi, Peygamber (a.s.)'ın yol arkadaşı ile birlikte gerçekleştirdiği bir yer değiştirmenin çok ötesinde anlamlara sahip olmuş, İslam Devleti'nin kurulmasından dünyaya yayılmasına kadar geçen süreç içerisinde başlangıç noktası olmuştur. Dolayısıyla özel bir göç şekli olan Hicret ile inananların düşünce dünyalarında bir devrim gerçekleşmiş, öncesi ve sonrasıyla Hicret farklı anlamlar kazanmıştır. Bu farklı anlamları çalışma üç farklı göç teorisi üzerinden incelemiş ve birincil kaynaklarla metin analizi yapılmıştır. Konunun interdisipliner yapısı gereği din, tarih ve sosyoloji bilim dalları arasında karşılaştırmalı analizlerle konu tartışılmıştır. Çalışma özellikle göç hareketlerinin salt yer değiştirme olarak düşünülmemeyeceğini, Hicret örneğinde olduğu gibi yeni bir dünya kurmanın başlangıcı kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Sosyal bir olgu olan göç hareketlerinin sosyolojik boyutuna dini bir perspektifle bakmakta, böylece göç olgusu bireyin inanç dünyasında farklı bir konuma yükselmektedir.

Göç hareketlerini bu açıdan tekrar tekrar çalışması gerekmektedir. Hicret, bu manada özellikle İslamiyet'in ilk yıllarında zulüm ve baskıdan uzaklaşarak İslam'ı yaşayabilmenin bir yolu iken, daha sonraki yıllarda özellikle cihat anlayışıyla birlikte tebliğ faaliyetlerinin özel bir şekli olarak anlam kazanmış, göç hareketleri bugünkü anlamıyla sadece maddi anlamda daha iyi bir hayat için gerçekleştirilmemiştir. Bundan dolayıdır ki sosyolojik anlamdaki yer değiştirmenin karşılığı, dini literatürde bir hayat tarzının yaşanılması ve yaşatılması için anlatılması anlamına dönüşmüştür. Çalışma, büyük medeniyetlerin kurulmasında göç hareketlerinin ne kadar önemli bir değişime aracı olduğunu Hicret olgusunun ise bu bağlamda biricikliğini ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Yapı ve Değişme, Göç Hareketleri, Hicret, Göç Sosyolojisi, Din Sosyolojisi.

Hijra as a Forced Migration Movement: A Sociological Analysis

Furkan Düzenli

<https://orcid.org/0000-0001-7044-3403>

Assist. Prof., Düzce University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Sociology, Düzce, Türkiye

<https://ror.org/04175wc52>

furkanduzenli@duzce.edu.tr

Citation:	Düzenli, Furkan. "Hijra as a Forced Migration Movement: A Sociological Analysis". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 40 (March 2025), 371-388. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1619728 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
Date of submission:	14 January 2025
Date of acceptance:	08 March 2025
Date of publication:	28 March 2025
Reviewers:	One Internal & At Least Two External
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: When considering Ibn Khaldun's definition of nomadism (Bedouin) alongside migratory movements, it becomes apparent that the motivations for historical migrations remain strikingly similar across eras. As expressed also by Ibn Khaldun, "the past is more like the future than water is like water", that people have long moved for the better, the more beautiful, material and spiritual, individual or social expectations. Although migrations have catalyzed significant historical changes, leading to the establishment of new civilisations, they have also played a critical role in Islamic history. The Hijrah, for instance, represents far beyond the migration of the Prophet (s) and his companions. It marks the starting point of the process from the establishment of the Islamic State to its expansion throughout the world. Therefore, the hijrah revolutionised how believers understood migration, acquiring distinct meanings before and after its occurrence. This study explores these varied interpretations through three theoretical frameworks of migration and analyses primary sources and texts. Given the interdisciplinary nature of the topic, the discussion employs comparative analyses across the disciplines of religion, history and sociology. The study argues that migratory movements should not be viewed merely as but rather as the beginning of the constructing of a new world, as in the case of Hijra. It examines the sociological dimension of migration from a religious perspective, suggesting that such movements occupy a unique place in shaping individual belief systems. Moreover, while early hijra provided a means of living Islam by escaping persecution and oppression, in later years, especially in the context of jihad, it assumed the role of an informational and transformative activity. In this way, displacement in a sociological sense becomes a means of sustaining and revitalizing a way of life in religious literature. This study expresses the uniqueness of the Hijra phenomenon in this context and the importance of migratory movements in the establishment of great civilisations.

Keywords: Social Structure and Change, Migration Movements, Hijra, Sociology of Migration, Sociology of Religion.

Giriş

İnsanın bildiği, yaşadığı yeri geride bırakıp, daha az bilinen bir yere göç etmesi ve bu durumun insanlık tarihi ile birlikte devam ediyor olması, ünlü eserinde İbn-i Haldun'un toplumları tasnif ederken kullandığı göçebe (bedevi) tanımlaması ile birlikte düşünülünce, göç etme davranışının bir düşüncenin sonucu olduğu fikri ortaya çıkmaktadır. Bu fikir; insanın daha iyiye, daha güzele, maddi ve manevi, iktisadi veya toplumsal birtakım beklentilerden hareket etmesiyle gerçekleşmektedir. Yine İbn-i Haldun'dan mülhem "geçmişler geleceğe, suyun suya benzemesinden daha ziyade benzerler"^[1] ifadesiyle paralel olarak, tarihin herhangi bir döneminde gerçekleşen göç hareketlerinin temelinde yatan nedenler ve düşünceler, farklı zamanlardaki göç hareketleriyle büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Tarih ve sosyolojinin birbirine yardımcı olan bu birlikteliği, her iki ilim dalının alt dallarında da benzeri birlikteliklere neden olmaktadır. Özellikle her iki ilim dalının da kesişim noktasında bulunan din kurumu, bu ortaklığa dair önemli verileri ile günümüz dünyasında da rehberlik edici görevler üstlenmektedir. Çalışmanın iki önemli olgusu olan göç hareketleri ve din kurumu, Hicret gibi tarihi süreci içerisinde önemli bir örneği ne şekilde okudukları, bugünün dünyasında her bir bireye dolayısıyla inananlara, unutulmuş birtakım gerçekleri hatırlatma görevi üstlenmesi nedeniyle seçilmiştir. Hicret hadisesi, literatürde henüz farklı bakış açılarıyla incelenmemesi nedeniyle rehberlik gücüne sahip olamamaktadır. Dolayısıyla yapılan her bir çalışma bu eksikliği gidermeye yönelik olmaktadır. Hicret hadisesinin salt tarihi bir gerçeklik veya salt bir göç hareketi olmasının ötesinde, bir düşüncenin zemini olması ile rehberlik edici rolünün sosyoloji bakış açısıyla aktarılması çalışmanın esas amacını teşkil etmektedir. Ayrıca sosyolojinin alt dalı olan din sosyolojisinin hem göç hareketlerine hem de özel bir göç hareketi olarak Hicret hadisesine bakış açısının incelenmesinin literatürde önemli bir eksiği kapatacağına inanılmaktadır.

Tarihi süreci içerisinde nüfusun yer değişimi şeklinde ele alınan göç hareketleri, elbette sosyal yönden incelenmiş, süreçleri ve sonuçları ile detaylı olarak açıklanmıştır. Dini terminoloji ile göç hareketlerinin okunması ise Hicret'in tarihi değeri ve inanlar açısından din sınırları içerisine hapsolarak analiz edilmesine neden olmaktadır. Halbuki olguya daha geniş bir perspektiften bakmak zorunludur. Çünkü Hicret, bireyin kendisi olamadığı yerde, kendisi olabileceği yere giderek, orada kendisi gibi olan insanlarla bir araya gelmesidir. Bu durum salt birbirine benzeyen nüfusun bir araya gelmesi olarak düşünülemez. Hicret, özellikle inançları yüzünden zulüm gören, baskı altında inancını yaşayamayan insanların, inançlarını özgürce yaşayabilecekleri, inançlarının emrettiği doğrultuda bir düzen kurabilecekleri bir dünya oluşturma fikrinin sonucu olmaktadır. Nitekim ayetlerde açıkça belirtildiği üzere iman edenlerin adalet ve ahlak üzere, sulh ve sükuneti bulacakları yerlere hicret etmeleri ve başta zulüm ve işkence gibi nedenlere karşın Rabbin yardımının onların yanında olması bu göç hareketinin övülmesi olarak yorumlanmaktadır. Dolayısıyla Hicret, ayrılık gibi gözükse de aslında beklenen, hasret duyulan ve kavuşmak istenilen dünyaya ulaşmaktır. Nitekim Hicret yolculuğu için;

"Eğer siz Muhammed'e yardım etmezseniz, bilin ki, inkar edenler O'nu, iki kişinin ikincisi olarak yurdundan çıkardıklarında, Allah O'na yardım etmiştir. Hani o mağarada arkadaşına: "Üzülme; Allah bizimledir" diyordu."^[2]

Ayeti de bu ayrılığın ilahi bir düşüncenin vücut bulması için gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Nitekim, Hicret sonrasında Şehrin Yesrib isminin "Medine"ye (medeniyet, Arapça şehir anlamına gelen "medine" kelimesinden türetilmiştir) dönüştürülmesi İslam medeniyetinin temellerinin

[1] İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev. Pirizade Mehmed Sahib, haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan ve M. Cüneyt Kaya, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008), 26.

[2] Kur'an Mesajı, 2004, et-Tevbe, 9/40.

Hicret hadisesine dayandırılması, hicret ile basit bir yer değiştirmenin ötesinde yeni anlamlar inşa edilmesine yol açmıştır.

“Zorunlu Göç Hareketi Olarak Hicret: Sosyolojik Bir Analiz” başlıklı çalışma kendisine bu anlam inşa sürecini temel alarak hem göç hareketlerine hem de din kurumuna sosyoloji perspektifinden bakmayı amaçlamaktadır. Hicret’in toplumsal ve hukuki boyutuna farklı örnekleri ile değinen çalışma ayrıca Hicret hadisesini salt tarihi bir yer değiştirme olarak değil, toplumsal yapının değiştirildiği, yeni bir toplum inşa etmenin aracı yapıldığı düşüncesinden hareket ederek incelemektedir. Çalışma, bu anlamda kendisinden sonra yapılacak çalışmalara alan açmayı hedeflemektedir.

1. Sosyolojik Açından Göç Kavramı

İnsanlık tarihi ile birlikte günümüze kadar gelen göç hareketleri hem tehdit hem de fırsatları bünyesinde taşımaktadır. Günümüz dünyasını “Göçler Çağı”^[3] olarak isimlendiren akademisyenlerin de işaret ettiği gibi göç ve süreçleri başta toplumsal yapı olmak üzere, siyasi iklimi, ekonomik düzeni, kültürel alışkanlıkları ve dini ritüelleri derinden etkilemektedir. Büyük umutları ve derin korkuları bünyesinde birlikte bulunduran göç hareketlerinin temelinde daha iyi bir gelecek vaadi bulunmaktadır. Fırsatlar ve tehditler ise bu noktada ortaya çıkmaktadır. Göç hareketi başarıya ulaşırsa; iyi bir gelir, iyi bir yaşam ve kaliteli sosyal hayat gibi artıları göç hareketi içerisinde yer alan bireyler doğru kullanmış olacaklardır. Başarısızlık durumunda ise tehditler bahsi açılacaktır ki özellikle göç hareketi sürecinde yaşanabilecek olumsuzluklar göç hikayesini hedef ülke veya bölgeye ulaşmadan akamete uğratacaktır.

Göç hareketleri her ne kadar birey temelli hareketler olarak görülseler de münferit olgular değildir.^[4] Göç hareketinin temelinde toplumsal birtakım olgular yatmaktadır. Ekonomik nedenlerin yanı sıra toplumsal yapının getirdiği düşünce ve kültürel değişimler de göç hareketlerinin başlangıcını oluşturmaktadır. Olguyu tanımlarken kullanılan herhangi bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine hareket etmek, taşınmak veya hicret^[5] bireysel temeli ile birlikte toplumsal yapıya da işaret etmektedir. Bir yerden başka bir yere hareket edilirken değiştirilen sadece fiziki mekân olmamakta, bireyin yer değiştirme hareketi sosyal yapının birçok unsurunu taşıması ile toplumsal dönüşümleri de beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda ulusal kimlikle birlikte toplumsal üyeliği konu edinen göç hareketleri,^[6] mekan değişimini günün sosyo-ekonomik gerçeklerine göre düzenlemeyi ifade etmektedir.^[7] Karpat’ın ifadesiyle “ulaşılmak istenilen yere hareket etmek”^[8] olan göçün insanlık tarihi ile birlikte var olması ilk insan ve peygamber olan Adem (a.s.) ile Havva (a.s.)’in cennetten yeryüzüne sürgün edilmeleri nedeniyle^[9] Birçok sosyoloğun işaret ettiği şekliyle göç hareketleri kimi zaman sürgün kimi zaman ise hicret ile karşılanmaktadır.^{[10][11]}

Birey, dünyayı sadece coğrafya biliminin baktığı ve gördüğü şekliyle algılamamakta ve hayatını buna göre düzenlememektedir. Birey hayatını idame ettirirken içerisinde bulunduğu toplumun

[3] Hein de Haas vd. *Göçler Çağı*, çev. Birsen Aybüke Evranos (Ankara: GAV Perspektif Yayınları, 2022), 18.

[4] Hein de Haas vd., *Göçler Çağı*, 4.

[5] İbrahim Balcıoğlu, *Sosyal ve Psikolojik Açından Göç*, (İstanbul: Elit Kültür Yayınları, 2007), 15.

[6] David Bartram, vd., *Göç Meselesinde Temel Kavramlar*, çev. İtir Ağabeyoğlu Tuncay, (Ankara: Hece Yayınları, 2017), 13.

[7] Peter Morrison, “The Rationale for a Policy on Population Distribution, Santa Monica, California”, *Rand Corporation*, (1970), 8.

[8] Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Tarih Vakfı Yayını, 2003), 3.

[9] Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, çev. Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2004), 11.

[10] Sabahattin Zaim, “IV. Oturum Değerlendirmesi: Türkiye’den Göçler,” *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler; 8-11 Aralık 2005*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, Haziran 2006), 327.

[11] Ali Şeriatı, *Her Hicret Bir İnkılaptır*, çev. Hasan Elmas, (İstanbul: İhtar Yayıncılık, 1998), 29.

maddi ve manevi ölçüleriyle birlikte kendi bireysel görüşünü de hayatının merkezine almaktadır. Böylece dünya üzerinde yaşanan değişimler bireyin yaşadığı mekân özelinde yaşanan değişimlerle ölçülebilir hale gelmektedir. Dolayısıyla birey gözünde dış dünya, kendi toplumundan yansıyan olaylar ve olgulardan neşet etmiş bir biçim olarak zihin dünyasında yer etmekte, göç kararı verirken bu imgeler karar süreçlerine etki etmektedir. Bergson'dan ilhamla "kapalı toplum yapısı" içerisinde yaşayan bireyin gözünde dış dünya, sınırlı ve durgun, "açık toplum yapısı" ise sınırsız ve sürekli değişim içinde hayatın devam ettiği bir yapıdadır.^[12] Göç hareketleri ise bir toplumun kapalı veya açık olup olmadığını, bireyin durağan mı yoksa değişim isteyen tarafta mı olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Çünkü mekânın bireye hareket imkânı tanıyıp tanınamaması da göçe karar verme aşamasında önemli olmaktadır. Mekânın imkân tanımamazlığı hem bireyi hem de toplumu durgunlaştırmakta, değişimden yoksun bırakmaktadır. Olgu olarak göç kavramının durağan olmayıp aksine hareketli olması,^[13] bireydeki şuurun hakikati^[14] ile ilgili olmaktadır. Göç hareketlerinin hem sonuç hem de süreç olması yorumu, göçe karar veren bireyin zihin dünyasındaki gerçekler ile sosyal hayatındaki gerçeklerin örtüşmesi veya çatışması ile doğru orantılı olarak gerçekleşmektedir.

Tarihin hiçbir dönemi yoktur ki göç hareketi yaşanmamış olsun.^[15] Nedenleri veya sonuçları farklılık göstermekle birlikte göç hareketleri, insanlık tarihinin her döneminde yaşanmış, medeniyetlerin kurulması, gelişmesi veya yıkılmasına neden olmuştur. Göç hareketleri, Avrupa'da Reform ve Rönesans'ın temelini oluşturmuştur, Avrupa'nın maceracı insanları kendi ülkelerini terk edip yeni kıtalara hicret etmekle bugünkü ileri toplumun temelini de atmışlardır.^[16] Göç hareketleri bireyin ve toplumun durağanlaşmasını engellediği gibi bireysel ve toplumsal çürümeyi de önlemektedir. Rönesans hareketlerinde olduğu gibi birçok medeniyetin oluşumuna bakıldığında göç olgusu ile karşılaşmaktadır. Her medeniyetin arkasında göç hareketi bulunmaktadır. Kaldı ki, İslam tarihinin de önemli dönüm noktası böylesine bir göç hareketi sonrasında yaşanmıştır. Bireyin dünya üzerindeki yer değiştirmesini etrafına dal budak salan bir ağaca^[17] benzeten Topçu, toplumsal hafızanın ve sonrasında ortaya çıkan tekamülün hareketten neşet ettiğini, bunun bir zihin inşa ettiğini ifade etmektedir. Nitekim bireyin zihni yine onun kimliği ile birlikte gelişmekte, gittiği yerde de değişimleri beraberinde getirmektedir. Bireyin yer değiştirirken ki en önemli motivasyonu bulunduğu konumdan daha iyi bir konuma yükselmektir. Burada "daha iyi" sadece ekonomik imkanlarla sınırlı olmamaktadır. Bireyin kendini tamamlama çabası da daha iyiye ulaşmakla ilgilidir. Hareket etmek bu manada da kendini, yaşadığı çevreyi ve en nihayetinde kâinatı tanıma isteğiyle gerçekleşmekte, bir anlamda elde edilen kazanımlardan feragat ederek yeni kazanımlara doğru yola çıkmaktır. Dolayısıyla göç hareketi zihinde başlayıp, mekânda gerçekleştirilen yer değiştirme ile devam etmekte, hedefe varıldığında ise hayatın idame ettirilme çabasıyla nihayete eren kompleks bir süreç olmaktadır.^[18] Bu kompleks süreç içerisinde göç eden bireylerin, göç veren ve alan yerleşim bölgelerinin birtakım değişimler yaşaması doğaldır ki, segregasyon, entegrasyon, asimilasyon veya çokkültürlülük gibi süreçler bu şekilde ortaya çıkmaktadır.^[19] Bireyin hareketi ile başlangıcı sağlanan göçün, bir kere harekete geçildiğinde kendi özneliliği ile ivme kazanma eğilimi yukarıda ifade edilen süreçlerin ne şekilde, ne yoğunlukta

[12] Henri Bergson, *Ahlâkın ve Dinin İki Kaynağı*, çev. Mukadder Yakupoğlu, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2004), 49.

[13] Yusuf Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2016), 1.

[14] Nurettin Topçu, *Hareket Felsefesi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999), 45.

[15] İlber Ortaylı, "Genel Göç Olgusu," *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler, 8-11 Aralık 2005*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, Haziran 2006), 6, 19.

[16] Şeriatî, *Her Hicret Bir İnkılaptır*, 29.

[17] Topçu, *Hareket Felsefesi*, 48.

[18] İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2008), 34.

[19] Abdullah Selim Doğan, *Türk Halkının Suriyeli Algısı Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2021), 42.

ve hangi zeminde gerçekleşeceğini de belirleme eğilimi kazandığını göstermektedir. Çünkü göç hareketleri hedef veya kaynak toplumların bütün sorunlarının ne tek nedeni ne de tek çözümü olmaktadır. Göç hareketleri ile kimi zaman sebep kimi zaman ise sonuç olarak karşılaşılmaktadır. Göç hareketine neden olan sebepler açısından bakıldığında bu sebeplerin itici özellikleri sayesinde oluşan yer değiştirmeler elbette sonuç olarak da kabul edilmektedir. Diğer taraftan amaca yönelik yer değiştirme ve amaçların çekiciliği ve elde edilme motivasyonu itibarıyla göç hareketleri birer sonuç olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla sebep veya sonuç olmasına bakmaksızın göç hareketleri göçmenler açısından, göç veren toplum açısından ve göç alan toplum açısından son derece önemli, sosyo-ekonomik sonuçlar ortaya çıkarmaktadır.^[20] Sosyal bir olgu olarak göç hareketlerinin açıklanması, her bir sosyal olgunun açıklanmasında kullanıldığı gibi teoriler yardımıyla olmaktadır. Göç literatürü; sebeplerinden sonuçlarına, bireylerin veya farklı büyüklükteki toplulukların davranış şekilleriyle, düşünme biçimleriyle veya hareket etme pratikleri gibi birçok değişkenle ilişkilendirilmiş teorilere sahiptir. Klasik veya modern dönem teorilerinden bazıları itici faktörleri, bazıları ise çekici faktörleri ön plana çıkarmakta, bazı teoriler bireye, bazıları toplumlara atıf yapmaktadır. Göç hareketleri kompleks bir olgu olduğundan tek neden veya tek bir şekil ile açıklamak olguyu tam olarak ifade edemeye neden olmaktadır.

“Bir Göç Teorisi” ismiyle yayınlanan makalesinde Everett Lee (1966), göç teorilerinin en yaygın olanlarından itme ve çekme faktörlerine yoğunlaşmakta, göç hareketlerine yönelik karakteristik birtakım özellikler ortaya koymaktadır.^[21] İtme Çekme Teorisi olarak literatürde kendisine yer bulan Lee, göç hareketlerinin itici ve çekici özellikleri üzerinden çalışmasına dört temel faktör belirlemiş ve bu faktörleri; “yaşanılan (kaynak) yerle ilgili, hedef yerle ilgili, göç süreci içerisindeki engellerle ilgili ve bireysel nedenlerle ilgili” şeklinde sıralamıştır. Lee, göçmenlerden daha çok göç hareketinin kendisine odaklanmakta, göç hareketlerinin karmaşık bir olgu olduğunu kabul etmektedir. Yukarıda ifade edilen faktörler ise değerlendirilmesi zor olan göç hareketlerinin temel işleyişini anlatmaktadır. Her bir birey için itme ve çekme nedenleri değişiklik gösterebilmekte, iktisadi temelli olduğu kadar, güvenlik gerekçesiyle de gerçekleştirilebilmektedir. Bireysel olduğu kadar toplumsal da olabilmektedir. Dolayısıyla Lee, farklılık arz eden bu sebepler nedeniyle mutlak anlamda itme ve çekme faktörleri vardır dememektedir. Göç hareketi içerisinde bu faktörlerin aynı anda veya tekil olarak fakat farklı zamanlar içerisinde ortaya çıktığını ifade etmektedir.^[22] Teoriye göre hem kaynak bölgede hem de hedef bölgede itici ve çekici faktörler birlikte bulunmaktadır. Göç hareketi içerisinde olumlu olan faktörler Lee’ye göre çekme faktörleri, olumsuz olanlar ise itme faktörleri olmaktadır. Bu bağlamda birey göçe karar verdiğinde olumlu ve olumsuz bu faktörlerin nihai bir sonucu olarak harekete geçmiş olacaktır. Fakat bu süreç artı ve eksilere sahip olan matematik işlemi değildir. Lee, bu noktada göç hareketlerinin salt teorik analizlerle değil, analitik bakış açısıyla desteklenerek açıklanması taraftarıdır.

İfade edilmesi gereken ikinci teori ise; William Petersen’a ait Göç Tipleri’dir. “Eğer her insan aynıysa neden bazıları göç ediyor da bazıları göç etmiyor?”^[23] sorusundan hareket ederek teorisini oluşturan Petersen, itici ve çekici faktörlerin tarihi süreç içerisinde birbirinin yerine geçebileceğini, kimi birey veya toplumlar için bir zamanlar itici olan faktörlerin sonraki zamanlarda çekici faktörlere dönüşebileceğini ifade etmektedir.^[24] Buradan hareketle Petersen beş temel göç tipi oluşturmuştur:

[20] Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi, (Ankara: Attila Kitabevi, 1996), 11.

[21] Everett Lee, “A Theory of Migration”, *Demography*, Population Association of America, (1966), 48.

[22] Savaş Çağlayan, “Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, (2006), 70.

[23] William Petersen, “A General Typology of Migration”, *Amerikan Sociological Review*, 23(3), (1958), 258.

[24] Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, 27.

Doğal nedenlerle gerçekleşen ilkel göç,
 Sosyal çevrenin baskısıyla gerçekleşen zoraki göç,
 Göç ettirmek istenilen küçük gruplara tercih hakkı veren yöneltmiş göç,
 Bireyin tamamen kendi isteğiyle gerçekleştirdiği serbest göç,
 Daha önce göç edenlerin geride kalanları göç için cesaretlendirdiği kitlesel göç hareketleridir.

Üçüncü bölümde daha detaylı olarak ele alınacağı üzere İslam tarihinin önemli olaylarının başında gelen Hicret hadisesi Petersen'in zoraki göç kategorisi kapsamında ele alınabilmektedir.

Son olarak "Göç Sistemleri Kuramı'nda" bahsetmek gerekmektedir. Uluslararası ilişkiler bağlamında göç hareketlerine yaklaşan Thomas Faist, kuramının temelini ekonomik ve siyasi nedenlere dayandırmaktadır. İki veya daha fazla sayıdaki ülkenin karşılıklı olarak göçmen değişimini ve göç ilişkisini kurduğu kurama göre göç hareketi uluslararası niteliğe haizdir. Özellikle günümüzdeki göç hareketlerinin içeriğine bakıldığında karşılık bulan kuram üç temel özelliğe atıf yapmaktadır.^[25]

Teori, göç hareketleri içerisinde sürece odaklanmaktadır.

Teori, bireyler arasında değil ülkeler arasındaki değişimlere vurgu yapmaktadır.

Teori, toplumsal ağ ilişkilerine sıkı sıkıya bağlı kalmaktadır.

Teori, göç hareketine odaklanarak, göç veren bölge ile göç alan bölge arasındaki ilişkiye ve bu ilişkinin geçmişine odaklanmaktadır. Teori ayrıca sosyal ve ekonomik nedenlerin ötesinde kültürel ve demografik ilişkilere dayanmaktadır. Bir göç hareketinde bir veya daha fazla teorinin belirli bağlamlarda ve birlikte görülmesi doğaldır. Çalışmanın özünü oluşturan Hicret olgusunda da benzer bir durum söz konusu olmaktadır. Hicret olgusunda; Lee'nin İtme – Çekme Teorisinin özellikle hayati ve günlük hayatı tehdit eden itici nedenlerin varlığıyla birlikte, Medine'de çekici nedenlerin olması teorinin olguyu açıklamadaki maharetini ortaya çıkarmaktadır. Aynı şekilde Peterson'ın zoraki ve yöneltmiş göç kategorileri, Hicret olgusunu açıklarken kullanmak mümkün olmaktadır. Üçüncü teori olan Göç Sistemleri'nde ise sürece odaklanmak ve toplumsal ağ ilişkilerine yapılan atıf Hicret'in hem başlangıç ve bitişi arasında geçen süreç ve gerçekliklere hem de daha önce göç hareketine katılan grupların iletişimine dair önemli analiz imkanları sunmaktadır. Dolayısıyla Hicret olgusunu tek bir teori ile değil farklı teorilerin karma özelliklerini kullanarak analiz etmek daha yararlı olacaktır. Dolayısıyla çalışmada bu yöntem tercih edilmiştir.

2. Bireysel ve Toplumsal Yönleriyle Hicret Olgusu

Din sosyolojisinden hareketle göç hareketlerini okumayı amaç edinen çalışmanın bu kısmında Hicret olgusu sebepleri ve sonuçlarıyla birlikte incelenecek olup, İslam Tarihinde gerçekleştirilen bazı göç hareketlerinin (hicret örneklerinin) özelliklerine yer verilecektir. Özellikle İslam Tarihinde gerçekleşen bu hareketlerin hem bireysel hem de toplumsal açıdan önemli sonuçları olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Yine İslam Tarihinden hareketle dinin ve dini saiklerin hicret etme düşüncesine etkisinin incelenmesi sosyal hayat açısından büyük önem taşımaktadır. Hicret olgusunun tarihi zemini ve hukuki arka planı incelenirken, dinin bireyin hayatına hangi noktalarda etki ettiğine de değinmek gerekmektedir. Din kavramının hem teolojik yeri hem de sosyolojik alana olan hakimiyeti göz önünde bulundurularak tanımlanması bu açıdan önem arz etmektedir.^[26]

Din kavramı da göç olgusu gibi farklı bakış açılarından yola çıkarak farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Bu farklılıklarla birlikte yapılan tanımlar yukarıda da ifade edildiği gibi iki boyutta

[25] Thomas Faist, *Uluslararası Göç ve Ulaşımı Toplumsal Alanlar*, çev. Azat Zana Gündoğan ve Can Nacar, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2003), 83.

[26] Mustafa Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, (İstanbul: Vadi Yayınları, 2000), 113.

yoğunlaşmaktadır: İlki dinin ilahi boyutuna vurgu yapmakta, ikinci boyutta ise dinin toplumsal alana olan hakimiyetine ve birey ile toplumun üzerindeki gücüne atfı yapmaktadır. Dinin bu anlamda kompleks bir yapı içerdiği görülmektedir. “Hiçbir toplum yoktur ki göç hareketi yaşamamış olsun” önermesi din için de geçerli olmaktadır. Hiçbir toplum yoktur ki “kutsalın tecrübesi” olarak ifade edilen dinden (inançtan) yoksun olsun.^[27] Kutsal fikrini kendisine temel olarak alan din; inanç, sembol ve pratikler kümesi^[28] olarak tanımlanabildiği gibi, insanın tanrı ile ilişki kurma ihtiyacının karşılığı^[29] olarak da tanımlanmaktadır. Aslında din, bireyin davranışlarının bir kısmını veya tamamını ihtiva eden bir kurum değil, bireyin neredeyse bütün davranışlarına etki eden, yönlendiren bir sistem bütünüdür.

Göç hareketleri bu anlamda dini düşünceden bağımsız değerlendirilemeyecektir. Din, bireyin zihin dünyasına yansıyan inançlar bütünü olarak onun eşya ile kurduğu ilişkiden, sosyal hayata bakışına kadar bir dizi bilinç durumunu ortaya çıkarmaktadır.^[30] Dolayısıyla bu özelliği ile din, yine toplum hayatında bireyin nerede ve ne şekilde olursa olsun mutlaka bir inanç çerçevesinde hareket ettiğini göstermektedir. Çünkü insan sosyal bir varlık olarak, biyolojik anlamda salt etten ve kemikten oluşmamaktadır. İnsanın sosyal yönü onun hesap vermek ve cemaat içerisinde bulunmasını da doğurmaktadır. Nitekim dinin “hesap günü” anlamına işaret eden Ülken, dinin hem bireye sınırlar çizerek cemaati ortaya çıkardığını hem de böylece cemiyet fonksiyonu oluşturduğunu ifade etmektedir.^[31] Elmalılı Hamdi Yazır, “hesap günü (yevmi’ d-din)” kavramını “ceza, adet, halk ve bunlarla alakadar olan millet ve şeriat” olarak tanımlamaktadır.^[32] Kur’an-ı Kerim’de doksan iki yerde geçen “din” kelimesi^[33] dört temelde anlam bulmaktadır.^[34]

Yüce egemenlik sahibinden gelen üstünlük ve galibiyet,
İtaat etmek, hizmetkar olmak,
Cezalandırma, sınırlar ve kanunlar,
Muhasebe, yargılama ve mükafat.

İslam Tarihine bakıldığında dinin bütün bu anlamlarıyla birlikte, inananların başta dini inançlarını özgürce yaşamaları, zulüm ve baskıdan uzak olmaları için, hicret etmeleri salt göç hareketinden farklı bir zemine oturacaktır. “Bir şeyi terk etmek, uzaklaşmak” anlamlarına gelen “Hicret” kavramı inancını özgürce yaşayamayan Müslümanların zulüm gördükleri yerlerden ayrılmalarını ve Allah’a yönelerek, kulluklarının gereğini yerine getirebilecekleri yeni yerlere gitmelerini ifade etmektedir.^[35] Böylece bir olgu olarak Hicret için dini inancın varlığı ön şart olmaktadır. Kavramsal açıdan gerçekleştirilen her hicret göç olarak kabul edilebilir, fakat her göç hareketine hicret denilmemektedir. Yine bu bağlamda Hicret ile davranış değiştirmek Allah’ın yasakladıklarından uzak durmak olarak anlaşılmalıdır ki bu durum da Hicret olgusunu göç hareketlerinden ayırmakta, toplumsal alana yönelik önemli sınırlar belirlemektedir. Dolayısıyla Hicret olgusunun daha iyi anlaşılabilmesi için onun toplumsal yansımalarını doğru değerlendirmek gerekmektedir. Özellikle hukuki açıdan bu değerlendirmenin yapılmasının önemi, Müslümanların Hicret sonrasında Yesrib’i Medine’ye dönüştürmeleri, yeni yurtlarına yerleşmiş olmalarıyla ortaya çıkmaktadır.

[27] Celil Abuzar, “Dinin Toplumsal Hayat Üzerindeki Etkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, (2011), 144.

[28] Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 167.

[29] Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, 99.

[30] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözüm Devri İktisat Ahlakı*, (İstanbul: Der Yayınları, 1981), 48.

[31] Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş II*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 267.

[32] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili (Cilt 1)*, (İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, 1979), 88.

[33] Günay Tümer, “Din Maddesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 20 Mart 2024).

[34] Ebu’l-’Alâ Mevdûdî, *Kur’an’a Göre Dört Terim*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), 117.

[35] Adnan Demircan, “Peygamber’in Hicreti”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), İstanbul (2017), 1.

Peygamber (a.s.)'in hicret etmesi sonrasında bir toplum ve devlet inşa etme sürecini başlatması, Müslüman olanlardan gücü yetenlerin Medine'ye hicret etmelerinin emredilmesi^[36] ile topluluk olarak güçlenmeye başlamaları ve bu sürecin Mekke'nin fethedilmesine kadar devam etmesi, Hicret olgusunu sıradan göç hareketlerinden ayırmaktadır. Günümüz göç literatüründe ifade edildiği şekliyle göç daha iyi şartlar elde etmek ve hayatı idame ettirebilmek adına gerçekleştirilmektedir. Hicret ise İslam adına yeni bir toplum inşa etmenin ilk adımı olmaktadır. Bu bağlamda Peygamber (a.s.), Medine'de toplumsal yapıyı kurmak adına sosyal ve hukuki birtakım düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Ülke sınırlarının belirlenmesi, nüfus sayımının yapılması, ensar ve muhacirin birbirine kardeş kabul edilmesi gibi bir toplum oluşturma gayretleri, Medine'de bulunan bütün aktörlerin bir araya getirilmesi ile mümkün olmuştur. Bu birliktelik ise, yazılı bir metin olan Medine Sözleşmesi ile hukuki dayanak kazanmıştır.^[37] Detayları bu çalışmasının konusu dışında kalan Medine Anayasası'nın, göç olgusu çerçevesinde ve bir devlet başkanı tarafından ortaya konulan ilk yazılı anayasa^[38] olarak nitelendirilmesi nedeniyle önemi; çok kimlikli sosyal yapı içerisinde adil bir entegrasyon ve uyum sağlamasıdır. Göç literatürünün büyük çoğunluğunu oluşturan entegrasyon politikaları ve uyumlu toplumsal yapı sorunu, Hicret sonrasında bu anayasa ile hukuki zemine kavuşmuş, Medine'de bir toplum inşası başarı ile tesis edilmiştir. Hukuki açıdan elde edilen bu temelin yanı sıra kimlik oluşturma açısından Hicret'in toplumsal boyutu her zaman için hatırdan tutulmalıdır. Tarih, bugün itibarıyla büyük medeniyetlerin kurulmasında Hicret'in ne kadar önemli bir değişim başlattığını göstermektedir. Bunu yaparken kullandığı araçların başında da Hicret sonrasında ortaya konulan kimlik inşası gelmektedir.

Yine Hicret olgusu tarihin farklı dönemlerinde farklı sonuçlar da ortaya çıkarmıştır. İslam Peygamberinin Mekke'den Medine'ye gitmesinin ardından, İslam Medeniyetinin dünyaya yayılması sonraki dönemlerde birçok Müslümanın dinlerini güvenli bir şekilde yaşayabilmeleri ve hayatta kalabilmeleri için yer değiştirmelerine neden olmuş, zorunlu birtakım göç hareketleri ortaya çıkmıştır. Günümüz göç literatüründe iltica kavramı ile karşılanan bu durum, İslam hukukunun göç ve iskân anlayışı ile modern mültecilik ve sığınmacılık politikaları arasındaki gerilimi^[39] de ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının daralmaya başlaması ile savaşlar sonrası kaybedilen topraklardan Osmanlı Devleti sınırları içerisine hicret eden Müslümanların, muhacir olarak kabul edilmektedirler^[40], başta iskân edilmeleri ve diğer sorunlarının çözümü için oluşturulan Muhacir Komisyonları, hicret olgusunun kurumsal sonuçlarından birisi olarak ifade edilmelidir. Hicret olgusunun yeni fırsat ve imkanları beraberinde getirmesi, birçok peygamberin baskı ve zulümden kurtulmak adına Hicret etmesi kimi zaman salt can ve mal güvenliği ile kimi zaman ise güvenli bir yurt edinme ile sonuçlanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan göç olayları da benzeri bir zorunluluğu bünyesinde barındırmaktadır. Muhacir Komisyonlarının sorumlulukları içerisinde yer alan; muhacirlerin refahlarının temini, iskân sahalarının belirlenmesi, muhacirlerin hayatlarını idame ettirebilmelerine yardım etmek ve istihdam edilmelerini sağlamak, sosyal hayata uyumlarını arttırmak^[41] gibi görevler, Osmanlı Devleti'nin zorunlu göç hareketi olan hicrete bakış açısını da göstermektedir. Günümüzdeki anlamı ile muhacirlerin mülteci olarak görülmediği ve hem bireysel hem de toplumsal olanın korunmasının devlet eliyle gerçekleştirilmesi yukarıda bahsedilen sonuçların zihinlerdeki yansımaları ifade etmektedir.

[36] Ahmet Özel, "Hicretin Fıkhi Yönü", *Diyanet Dergisi*, (Hicret Özel Sayısı), 19 (3), (1981), 29.

[37] Muhammed Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, çev. Vecdi Akyüz, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1995), 27.

[38] Muhammed Hamidullah, *İslâm İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İrfan Yayınları, 2002), 188.

[39] Necmettin Kızılkaya, "Looking at the Past for Today: The Refugee Crisis of the Modern World and the Ottoman Commission for Immigrants", *Journal of Divinity Faculty of Hitit University*, 19/2 (December 2020), 585.

[40] Ufuk Erdem, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923), (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 8.

[41] Erdem, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923), 5.

Hicret; İslam Tarihi'nin miladı olarak kabul edilmesi, kullanılan takvimin Hicret'i esas alması ile, ayrıca kendisine yüklenen inşa edici temel anlam ve çağrışımlarla^[42] hem toplumsal hem de hukuki bir zemin oluşturmaktadır. Hicret'in son seçenek olduğu da unutulmamalıdır. Müslümanlar, hayatta kalma ve dinlerini özgürce yaşayabilme ihtimalleri ortadan kalktığı anda ancak Hicret edebilmektedirler. Dolayısıyla bu durum düşünce dünyasındaki gelişmeyi ve sabrı da ortaya koymaktadır. Müslümanların Hicret öncesinde Mekke'de yaşadıkları her türlü zorluğa rağmen zihin dünyalarındaki gelişim, Medine'de kurumlarıyla bir devletin oluşumunun temelini oluşturmaktaydı. Öncelikle zihni dünyanın inşası Hicret sonrasında bu insanın bir kimliğe dönüşmesi günümüz İslam Medeniyetinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Şeriatî Kur'an'da geçen hicret örneklerini beş kategoride özetlemektedir:^[43]

Dönüşü Taahhüt Edilen Hicret: Bireyin, kaynak bölgedeki sorunları geri geldiğinde çözebilecek güce kavuştuğunda dönmesini ifade eden,

Serbest Hicret: Geri dönüşü mümkün görünmeyen türü ifade eden,

İlim Amaçlı Hicret: Eğitim almak adına Müslüman olmayan bir ülkeye gerçekleştirilen göçü ifade eden,

Ekonomik Hicret: Amacı ekonomik kazanç elde etmeyi ifade eden,

Ruhi Hicret: Hicret'e zihinsel olarak hazırlıklı olmayı ifade eden ve hicretin temelini oluşturan ilkeyi hatırlatmaktadır.

Bir bütün olarak kategoriler göz önüne alındığında Hicret'in sürekli ifade edilen bireysel ve toplumsal inşa edici boyutu da ortaya çıkmaktadır. Nitekim İslam'ın yaşanırken görünür olması, Müslüman olmayanların ilgisini çekmesi, hatta bu kimselerin İslam'a ilgi duymaları Hicret sonrasında Müslümanların kimliklerini Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda özgürce yaşayabilmesinin de sonucudur. Bugün Amerika'daki birçok üniversitede gerçekleştirilen Filistin yanlısı gösterilerde Hristiyan öğrencilerin de baskı görmeleri, bu durumun onları etkilemelerine ve İslam'a yakınlaşmaya başladıklarına dair haberlere konu olmaktadır.^[44] İslam'ın sosyal alanda görünür olması Müslüman olmayan toplumlarda ancak göç hareketleri ile mümkün olabilmektedir. Günümüz teknolojilerinin gelişme hızına rağmen sosyal alanda İslami bir profilin varlığı ve örnekliği çok daha etkili olmakta Hicret'in inşa sonucu kendisine ancak böyle bir çıkış noktası elde etmesine neden olmaktadır. Şeriatî'nin tekrar tekrar vurguladığı noktada Hicret ile hedefin, İslam mektebinin temelleri üzerine güçlü bir siyasi rejim inşa etmek olduğudur.^[45] Hicret'in bu bağlamını daha iyi anlamak için göç hareketlerinin bu düzlemde tekrar ele alınması zarureti doğmaktadır.

3. Hicret Olgusu Bağlamında Göç Hareketlerini Okumak

Göç literatürü incelendiğinde göç araştırmaları içerisinde en çok ihmal edilen bağlamın göç-din ilişkisi olduğu görülmektedir. Araştırmalar içerisinde göç olgusunun dini düşünceden bağımsız olarak ele alınıyor olması, önceliğin ekonomik ve sosyal nedenlere indirgenmesi literatürün bir eksiği olarak ifade edilmektedir.^[46] Göç hareketlerinin sosyolojinin alt kurumlarının her biri

[42] Kızılkaya, Looking at the Past for Today: The Refugee Crisis of the Modern World and the Ottoman Commission for Immigrants, 604.

[43] Ali Şeriatî, Medeniyet ve Modernizm, çev. İsa Çakan, (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2005), 54-57.

[44] Alaina Demopoulos, "Young Americans are picking up the Qur'an 'to understand the resilience of Muslim Palestinians", *The Guardian*, (Erişim 20 Mart 2024).

[45] Ali Şeriatî, *Doğum Hicrete, Hicretten Vefata Siret*, çev. Kerim Güney, (İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 1991), 100.

[46] Mehmet Ali Kirman, "Göç Çalışmalarında Yöntem ve Din", edi. Mehmet Ali Kirman, İlbey Dölek, *Göç ve Din Disiplinlerarası Bir Yaklaşım*, (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 30.

ile olan ilişkisinin detaylı olarak incelenmesi, göç olgusunun anlaşılması açısından son derece önemli olmaktadır. Çünkü modern birey sadece ekonomiden veya toplumsal ilişki bütününden oluşmamaktadır. Psikolojik olarak da sosyolojik olarak da bireyi dini inanç ve düşüncelerinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Din kurumunun yukarıda ifade edildiği şekliyle kompleks ve dinamik yapısı, göç hareketleri içerisinde önemli açılım ve analizlere de imkân tanımaktadır. Bu noktada göç olgusunu etkileyen bir değişken olarak din konunun bir boyutunu oluştururken, dini düşünce ve bireyin dindarlıkla olan ilişkisini etkileyen bir değişken olarak göç hareketleri de ikinci boyutunu oluşturmaktadır.^[47] Karşılıklı etkileşim bağlamında din ve göç hareketleri hem göç hem de din sosyologları için önemli kesişim noktası olmaktadır. Göç hareketleri içerisinde göçmenin hedef ülke topraklarına beraberinde getirdiği kültür unsurları dinden bağımsız olmamaktadır. Gündelik hayatta yeme, içme, giyinme, boş zamanları değerlendirme, evlenme, doğum veya cenaze gibi birçok davranış kalıbı içinde din yer almaktadır. Yine günümüz modern dünyanın olmazsa olmazı olarak lanse edilen “inanç turizmi” temelinde gerçekleştirilen turistik gezi ve seyahatler de göç olgusunun direk olarak bünyesinde yer alması da din sosyolojisinin yer değiştirme eksenli çalışmalarında önemli bir yere sahip olmaktadır.

Çalışmanın temel olarak incelemeyi amaç edindiği İslam Tarihi içerisindeki göç hareketlerinin (hicret) tarihi birer olgu olmanın ötesinde bireysel ve toplumsal yansımalarıdır. Özellikle İslam Peygamberi Muhammed (a.s.)’ın Mekke’den Medine’ye gerçekleştirdiği yer değiştirme sadece siyasi açıdan değil sosyal düzen açısından da değişimlere sebep olmuş, bu değişim günümüze kadar etkilerini devam ettirmiştir. Tarihte birçok örneği olan hicret olgusu sıradan bir yer değiştirmenin ötesinde anlamlar taşımaktadır. Dar anlamıyla güvenlik gerekçesiyle zarureti bünyesinde barındırarak Mekke’den Medine’ye gerçekleştirilen yer değiştirmek olarak tanımlansa dahi, Hicret bütün zorlayıcı nedenlerinin yanı sıra Allah rızasını da ihtiva etmektedir.^[48] Bu anlamda hicret, tarihte birçok zaruri nedene dayanan, hatta siyasi iradenin zorla gerçekleştirdiği tehcir örneklerinden de ayrılmaktadır. Hicret isim olarak, bireyin herhangi bir şeyden bedenlen, lisanen ve kalben ayrılıp uzaklaşması anlamına gelmektedir.^[49] Terim olarak ise; Müslüman olmayan bir ülkeden İslam ülkesine göç etmeyi ifade etmektedir.^[50] Bu noktada Kutub’un hicreti sığınma benzeri olumsuzluklardan uzakta, Müslümanların tevhit inancı dolayısıyla Allah ile kulları arasındaki engelleri kaldırmayı hedefledikleri cihat kavramıyla birlikte kullanılması olgunun zemininde yatan gerçek düşüncüyü de ortaya çıkarmaktadır.^[51] Hicret ile Müslümanlar tebliğ faaliyetlerini de özgürce gerçekleştirmektedirler.^[52] Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında İslam medeniyetinin kurulmasında hicret olgusunun yeri yadsınamaz derecede büyümektedir. Kur’ân-ı Kerim’de hicret kavramı incelendiğinde üç temel durumla karşılaşılmaktadır:^[53]

Hicret edenlerin üstün vasıflarla övülmesi,
Hicret edenler hakkında verilen müjdeler,
Hicret etmeye karşı duranların karşılaşacakları cezalar.

Kur’ân-ı Kerim’de hicret konusu işlenirken açıkça anlaşılan durum göç hareketindeki zorlanmadır. Allah’a ve Resul’üne yardım etmek isterken göç etmeye zorlanmaları (Haşr Suresi, 8) ifadesi

[47] Arif Korkmaz, *Göç ve Din*, (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2017), 52.

[48] Mustafa Aydın, “Özel Bir Göç Biçimi Olarak Hicret”, *Sosyoloji Divanı*, (2015), 104.

[49] Ahmet Sait Sıcak ve Necmettin Çalışkan, “Kur’ânî Perspektiften Göç Olgusu”, edi: Mehmet Ali Kirman, İlbey Dölek, *Göç ve Din Disiplinlerarası Bir Yaklaşım*, (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 138.

[50] Ahmet Önkal, Hicret Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 20 Mart 2024).

[51] Seyyid Kutup, *İslam’da Sosyal Adalet*, çev. Harun Ünal, (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2007), 27.

[52] Halil Aldemir, “Kur’an’a Göre İhtilaf Olgusu ve İslâmî Referansların Göç Bağlamında Kullanılması”, *İlahiyat Akademi*, 4, (2017), 57.

[53] Yahya Yıldırım, Kur’an’da Mümin ve Müslümanların Tesellisi, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 200.

çalışmanın ilgili bölümlerinde ifade edilen zorunlu göç olgusunu kanıtlamaktadır. Yine hicret emredilirken Allah'ın bağışlaması ve mükafatını bildiren Bakara Suresi'nin 218. Ayeti ile Allah'ın rızasını kazananların hicret edenler olduğu Tevbe Suresi'nin 100. Ayetinde ifade edilmektedir. Bütün bu ifadeler göç hareketine yönelik inananların psikolojik hazırlık aşamaları olarak anlam kazanmaktadır. Günümüzün iletişim ve ulaşım imkanlarının olmadığı da düşünüldüğünde göç hareketi fazla bilinmeyenli ve tehlikeli bir yolculuğu anlatmaktadır. Özellikle hedef bölgeye varıldığında kişinin kendisini neyin beklediğini neredeyse hiç bilmiyor oluşu Kur'an'daki ayetlerde muhacir olgusunun övülmesi ve Allah'a güvenerek hareket etmenin ve mümin bilincin inşası ile de ilgili olmaktadır.

Din sosyolojisinin bir diğer kaynağı olarak Peygamber (a.s.)'in hadislerine bakıldığında da benzeri durumlarla karşılaşmaktadır. Hadislerde hicret salt bir yer değiştirme olarak karşılık bulmaz, aksine adanmışlık ruhuyla birlikte doğruyu aramanın farklı bir yöntemidir.^[54] Abdullah b. Amr b. As'dan rivayet edilen bir hadiste Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur:^[55]

“Hicret iki özellik taşır: Birincisi, günahları terk etmek; diğeri, Allah ve Resûlü'ne hicret etmektir. Hicret, tevbe kabul olduğu sürece sona ermez. Tevbe de güneş batıdan doğuncaya kadar makbûldür. Güneş batıdan doğunca artık her kalb bulunduğu hal üzere mühürlenir. İnsanlar işledikleriyle kalır.”

Bu açıdan bakıldığında hicret tarihi bir olay olmaktan öte, hayatın her alanında kendisini hissettiren, Allah'ın emirleri doğrultusunda yaşamının, yaşamaya çalışmanın bir göstergesi olmaktadır. Din kurumunun alanına girdiği şekliyle yer değiştirmenin esas amacı hayat tarzını oluşturmak ve bunu kalıcı hale getirmektir. Peygamber (a.s.)'in hicretle ilgili yönlendirmelerine bakıldığında da farklı uygulamalarla karşılaşmaktadır. Hicretin ilk yıllarında Müslüman olan herkesin Medine'ye hicret etmesi gerektiğini belirtmiş sonraları bu emri esnekleştirerek, isteğe bağlı şekle çevirmiştir. İslam tarihinde önemli değişimlere kapı aralayan Hicret, günün şartlarına göre gerçekleştirilmiş sosyal bir olgu olarak görülmektedir. Bir yanda vatan, bir yanda sahip olunan mal/mülk ile Allah'ın rızası hicreti sıradan bir yer değiştirmenin ötesine taşımaktadır. Muhammed (a.s.)'in öncesinde de hicret benzeri göçlere rastlanması, bu olgunun, Allah rızası haricinde gerçekleştirilen göçler kadar eski bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır.^[56] “Hicret'in bir kaçış olmaktan çok, Allah'a olan inancı daha iyi yaşamak ve yaşatmak için yer değiştirme olduğu”^[57] düşüncesi rast gelmiş bir durumdan çok daha ötede bir planlama ve inanç durumunu ifade etmektedir. Kur'an-ı Kerim'in hicreti olmazsa olmaz kabul etmesi ve mümin olabilmenin ancak hicret etmekle mümkün olabileceği,^[58] yönlendirmesi, kişinin farklı nedenlerle daha önceden mensubu olduğu yanlış inanç ve ortamları terk ederek doğru inanca ulaşabileceği gerçeğini göstermektedir. Dolayısıyla hicret, Allah'ın emrine teslim olmak adına bilinçli bir tercih yapmaktır.

Bu bağlamda İslam ile Yahudilik arasında hicrete bakış açısından da farklılıklar vardır. İslam, hicret sırasında ve varılan yerde, Yahudilikte ise vaat edilen topraklara geri dönüşle yeniden inşa edilmektedir.^[59] Dolayısıyla İslam'da din uğruna göç edilebilen yer vatandır, vaat edilmiş bir toprak parçası bulunmamaktadır. İslam'ın vatan anlayışı tarihsellikten öte işlevselliği ön plana çıkarmaktadır. İslam'ın yaşadığı toprak bu anlamda vatandır ve göç edilmemelidir. Göç edilmek için o topraklarda dinini yaşayamamak gerekmektedir. Aksi durumda göç hareketlerinin

[54] Recep Bilgin, “Hadislerde Göç Olgusu”, edi: Mehmet Ali Kirman, İlbey Dölek, *Göç ve Din Disiplinlerarası Bir Yaklaşım*, (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 153.

[55] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, çev. Hüseyin Yıldız, Hasan Yıldız, Zekeriya Yıldız, (İstanbul: Beka Yayınları, 2021), 192.

[56] Aydın, *Özel Bir Göç Biçimi Olarak Hicret*, 106.

[57] Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, çev. Salih Şaban, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 262.

[58] Celaleddin Vatandaş, *Hz. Muhammed'in Hayatı ve İslam Daveti Medine Dönemi*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2009) 25.

[59] Fuat Dündar, *Hicret, Din ü Devlet Osmanlı Göç Politikası (1856-1908)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 74.

yasaklandığı örnekler de vardır. Özellikle yönetenlerin Müslüman olduğu topraklarda yine Müslüman nüfusun bir kısmının göç etmesi ile Müslüman nüfusun azınlık konumuna düşebilme ihtimali karşısında hicret uygun bulunmamıştır. Peygamber (a.s.)'ın Mekke'nin fethinin ardından hicret yerine cihat emri vermesi de aynı şekilde yorumlanmaktadır. Nitekim hukuki açıdan da konunun zaruret ve yasak olması yine günün şartlarına yönelik olarak değişebilmektedir. Bir Müslümanın Müslüman olmayan bir ülkede yaşarken inancının gereklerini yerine getirebiliyor ise, İslam'ın tebliğine katkı sunabiliyor ise orada kalması hicret etmesinden daha doğru bulunmakta, hatta başka Müslümanlara yardımcı olabilecek durumda ise hicret etmesi caiz kabul edilmemektedir.^[60] Tabi bütün istisnalarına rağmen hicret, hayat şartları ve savaşlara (fetihlere) bağlı olarak kıyamete kadar devam edecek bir süreci bünyesinde taşımaktadır. Göç hareketi nasıl ki dünyanın var olduğu günden dünyanın son gününe kadar bir şekilde devam ederse, göçün özel bir şekli olarak hicret de aynı şekilde şartlara ve duruma bağlı olarak tarih boyunca var olacaktır. Bu var olmanın bugün dahi karşılıkları mevcuttur. Özellikle Müslüman toplumların din temelli yaşadıkları baskılar sonucu göç hareketleri içerisinde yer alması günümüzde de örneklerle konu olmaktadır. Bu örneklerden ilki Rohingya olarak bilinen Arakanlı Müslümanlardır.

Bugün Myanmar olarak isimlendirilen bölgenin eski ismi olan Arakanda yaşayan Müslümanların dini azınlıkta kalması, temel hak ve hürriyetlerden yoksun bırakılması nüfus sayımlarına dahil edilmemesi ve askeri kamplarda işkencelere maruz kalmaları bölge halkının sistematik olarak göç hareketleri içerisine dahil olmasına neden olmuştur.^[61] Buradaki Müslümanlar; başta ibadet ve mülkiyet olmak üzere, tedavi ve sağlık, eğitim ve çalışma gibi hakların hiçbirinden yararlanmamakta, özgürce seyahat imkanı bulamamaktadırlar. Dolayısıyla ortaya çıkan durum sistematik şiddetin ötesinde bir soykırıma dönüşmektedir. Ortaya çıkan mülteci krizinde Arakanlı Müslümanların vatandaşlıktan çıkarılmaları ve vatansız bırakılmak istenilmesi de etkili olmaktadır.^[62] Vatanlarını bırakmak istemeyen halk bu sistematik soykırıma karşı sınırlı imkanlarla karşı durmaya çabalamakta ve var olmaya çalışmaktadır. Bu süreç içerisinde farklı bölgelere göç edenler olduğu gibi göç hareketleri içerisine dahil olmayanlar da din temelli bu şiddetin karşısında durmaya devam etmektedirler.

Benzer bir durumu Doğu Türkistanlı Müslümanlar da yaşamaktadırlar. Doğu Türkistan veya Sincan Uygur Özerk Bölgesinde yaşayan Uygurlar, Çin'in uyguladığı şiddet sonucu hayatta kalmak ve dinlerini özgürce yaşayabilmek adına göç hareketleri içerisine dahil olmuşlardır. Bununla birlikte bu göç hareketlerinin diğer bir boyutu ise Çin Devleti'nin bölgedeki Müslüman nüfusu azaltmak adına dışarıdan Çinli göçünü özendirici politikalarıdır.^[63] Çin, bölgeye gelecek Çinlilere çalışma ve iş garanti vermektedir. Ayrıca ücretleri yüksek tutmakta, nüfusu arttırıcı teşvikler vermek böylece Uygurların çoğunluk olma durumunu değiştirmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla bu durum din temelli politikaların Arakan örneğinde olduğu gibi soykırıma varmasına da neden olmaktadır. Çalışmanın Hicret bağlamı bu noktada daha önemli hale gelmektedir.

Hz. Peygamber'in yolculuğuna bakıldığında benzer itici ve çekici sebepler bugün de gözle görülür bir şekilde varlık bulmaktadır. Sadece dini inançları nedeniyle şiddete maruz kalan bu halkların göç ettirilmeye mecbur bırakılmaları onlar adına olumlu bir gelişme olarak kabul edilmektedir. Çünkü birçok durumda göç etmelerine izin verilmeyen kimseler de olmaktadır. Şiddetin ve sistematik soykırımın bir sonucu olarak baskıcı iktidarlar bölge nüfusunun bölgeden ayrılarak bu durumu

[60] Aydın, *Özel Bir Göç Biçimi Olarak Hicret*, 111.

[61] İ. Hakkı Göksoy, "Myanmar", *Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi*, 2016, C: 32, 254.

[62] John P. J. Dussich, "The Ongoing Genocidal Crisis of the Rohingya Minority in Myanmar", *Journal of Victimology and Victim Justice*, 1(1), (2018), 6.

[63] Metin Önel, "Çin'in Etnik Politikaları Çerçevesinde Doğu Türkistan Sorunu", edi: Bekir Günay, *Sorunlu Türk Bölgeleri*, (İstanbul: IQ Yayıncılık, 2005), 100.

uluslararası arenada bilinir hale gelmesini de istememektedirler. Dolayısıyla Hicret'in medeniyet kurucu vasfı bu örneklerde kendisini gösteremeye imkân bulamamaktadır. Son örnek ise güney komşumuz Suriye'den olacaktır. 2011 yılında başlayan olaylar neticesinde milyonlarca Suriyeli farklı ülkelere göç etmek zorunda kalmış, bu durum her ne kadar hayat tehdidi gibi görünse de bugün gelinen noktada durumun dini temele dayandığı da görülmektedir. Ulusal ve uluslararası medyaya yansıyan görüntüler şiddetin birtakım dini saiklerle işlendiğini de göstermektedir. Literatürde Suriyelileri merkeze alan çalışmalar sayı bakımından oldukça yüksek olmasına rağmen, bu bağlamda ele alınan çalışmalar sınırlı kalmaktadır. Halbuki iki toplumun tarihi, dini ve kültürel benzerliği ve sürecin başında Suriyelilerin muhacir olarak görülmeleri ve Türklerin ise ensar görevi üstlenmeleri Hicret olgusuyla kurulan tarihi bağı göstermektedir. Bununla birlikte ekonomik olarak uyumun gösterilmesi birçok şehirde Suriyelilerin ticaret ve hizmet sektöründe kendi işyerlerini açmaları da aynı şekilde Hicret'in kurucu vasfına işaret etmektedir. Suriyelilere yönelik toplumsal algının zaman içerisinde değişimi elbette önemli dinamiklerle birlikte gerçekleşen ve analiz edilmesi gereken konular arasındadır. Süreç içerisinde olumludan olumsuzu dönen ve uzunca bir süreyi içerisinde barındıran göç hareketi tek bakışla ve tek dönemle açıklanamamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın Suriyeliler özelinde Hicret'in kurucu vasfına yönelik çalışmalar yapılmasına kapı aralaması beklenen bir sonuç olacaktır.

Sonuç

Sosyal bilimlerin önemli konu başlıkları arasında kendisine üst sıralarda yer bulan göç olgusu, salt bir yer değiştirmenin çok ötesinde anlamlar barındırmaktadır. Tarihin hemen hemen her döneminde, günümüze kadar gelmiş neredeyse bütün toplumlarda karşılaşılan göç olgusu sebepleri ve sonuçları ile farklılıklar arz etse de benzer süreç ve sonuçları da ortaya çıkarmaktadır. Sosyolojinin bir alt dalı olan din sosyolojisinin de ilgi alanına giren göç hareketleri, bireylerin davranışlarını açıklama yöntemi olarak kullandığı metodolojiyi ve dini temelli argümanları bir bakış açısı çerçevesinde literatüre katkı sağlayacak verilerle harmanlamakta ve konuya yine birey ve bireyin dini inançları çerçevesinden yaklaşmaktadır. Göç hareketleri içerisinde kendisine özel bir yer edinmiş Hicret hadisesi de bu açıdan kıymetlidir. Hicret hadisesinin tarihte yaşanan birtakım değişimlerin nedeni veya harekete geçirici gücü olduğu düşüncesinden hareket ederek, öncesi ve sonrasıyla toplumsal değişimin önemli bir dönemini oluşturması konunun bugün dahi kıymete değer olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Hicret'in Peygamber (a.s.) dönemine ait bir olgu olarak düşünülmemesi gerekmektedir. Hicret, bir yaşam biçiminin ve karşı duruşun sembolü bir yolculuk ve en nihayetinde bu hedef doğrultusunda bir süreci ifade etmektedir. Unutulmamalıdır ki, bireyler inançlarından dolayı bugün dahi zulüm görmekte, inançlarını düşündükleri şekillerde yaşayamamaktadırlar. Dolayısıyla Hicret, bugün dahi tercihler arasında bir seçenek olarak durmaktadır.

Hicret olgusunun temelinde yatan "Arz Allah'ındır"^[64] ayeti bu bağlamda baskı ve zulmün olduğu yerlerden başka yerlere göç etme imkanını sunmakta hem sosyal anlamda hem de bireysel olarak inanç dünyasında zorunluluklar barındırmaktadır. Dini terminolojinin genel anlamıyla göç hareketlerine bakışında var olan bu anlam temeli üzerine bir de bireyin hem kendisine hem de ailesiyle birlikte içerisine dahil olduğu topluma karşı görevleri içerisinde de okunması teorik çerçevede sıklıkla karşılaşılan atıflardan olmaktadır. Bir olgunun farklı disiplinler bakışlarla anlamlandırılma çabası bu bağlamda çok değerli olmakla birlikte, olgunun açıklanması ve anlaşılması noktasında da kıymete değerlidir. Göç hareketlerini din kurumu üzerinden okumanın özellikle inananlar açısından küreselleşen dünyada ahiret hayatı için de ne şekilde davranmaları gerektiği

[64] Kur'an Mesajı, 2004, el-A'râf, 7/128.

noktasında önemli yönlendirmeleri olmaktadır. Günümüz dünyasında; başta çalışma hayatı olmak üzere, toplumsal ilişkiler, iktisadi yapılar ve bu yapılara karşı geliştirilmesi gereken ilişkiler, eğitim hayatı ve bilimsel çalışma ilkeleri gibi çok farklı konularda inananların nasıl davranmaları gerektiği, ölçünün ne olması gerektiği ve kurallar bütününe ne şekilde günün şartlarına uygun hale getirilmesi gibi konularda Hicret fikrinin inananlara rehberlik yaptığı da unutulmamalıdır. Göç hareketlerini bu açıdan tekrar tekrar çalışması gerekmektedir. Hicret, bu manada özellikle İslamiyet'in ilk yıllarında zulüm ve baskıdan uzaklaşarak İslam'ı yaşayabilmenin bir yolu iken, daha sonraki yıllarda özellikle cihat anlayışıyla birlikte tebliğ faaliyetlerinin özel bir şekli olarak anlam kazanmış, göç hareketleri bugünkü anlamıyla sadece maddi anlamda daha iyi bir hayat için gerçekleştirilmemiştir. Bundan dolayıdır ki sosyolojik anlamdaki yer değiştirmenin karşılığı, dini literatürde bir hayat tarzının yaşanılması ve yaşatılması için anlatılması anlamına dönüşmüştür.

Kaynakça

- Abuzar, Celil. "Dinin Toplumsal Hayat Üzerindeki Etkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, (2011), 143-153.
- Adıgüzel, Yusuf. *Göç Sosyolojisi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2016.
- Aldemir, Halil. "Kur'an'a Göre İhtilaf Olgusu ve İslâmî Referansların Göç Bağlamında Kullanılması", *İlahiyat Akademi*, 4, (2017), 49 – 68.
- Aron, Raymond. *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1986.
- Aydın, Mustafa. *Kurumlar Sosyolojisi*, İstanbul: Vadi Yayınları, 2000.
- Aydın, Mustafa. "Özel Bir Göç Biçimi Olarak Hicret", *Sosyoloji Divanı*, (2015), 103-114.
- Balcıoğlu, İbrahim. *Sosyal ve Psikolojik Açından Göç*, İstanbul: Elit Kültür Yayınları, 2007.
- Bartram, David, vd., *Göç Meselesinde Temel Kavramlar*, çev. İtir Ağabeyoğlu Tuncay, Ankara: Hece Yayınları, 2017.
- Bergson, Henri. *Ahlâkın ve Dinin İki Kaynağı*, çev. Mukadder Yakupoğlu, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2004.
- Bilgin, Recep. "Hadislerde Göç Olgusu", edi: Mehmet Ali Kirman, İlbey Dölek, *Göç ve Din Disiplinlerarası Bir Yaklaşım*, Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Bozkurt, Veysel. *Değişen Dünyada Sosyoloji*, İstanbul: Aktüel Yayınları, 2005.
- Çağlayan, Savaş. "Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, (2006), 67 – 91.
- Demopoulos, Alaina. "Young Americans are picking up the Qur'an 'to understand the resilience of Muslim Palestinians'", *The Guardian*, (20 Mart 2024), <https://www.theguardian.com/books/2023/nov/20/palestine-quran-islam-americans-tiktok>
- Doğan, Abdullah Selim. *Türk Halkının Suriyeli Algısı Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2021.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2018.
- Dussich, John P. J. "The Ongoing Genocidal Crisis of the Rohingya Minority in Myanmar", *Journal of Victimology and Victim Justice* 1(1), (2018), 4-24.
- Dündar, Fuat. *Hicret, Din ü Devlet Osmanlı Göç Politikası (1856-1908)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Eröz, Mehmet. *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Erdem, Ufuk. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 2004.
- Faist, Thomas. *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar*, çev. Azat Zana Gündoğan ve Can Nacar, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2003.
- Fichter, Joseph. *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi, Ankara: Attila Kitabevi, 1996.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980.
- Göksoy, İ. Hakkı. *Myanmar*, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi, 2016, C: 32, 253-255.

- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Haas, Hein de. vd. *Göçler Çağı*, çev. Birsen Aybüke Evranos, Ankara: GAV Perspektif Yayınları, 2022.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Anayasa Hukuku*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: Beyan Yayınları, 1995.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayınları, 2002.
- Hanbel, Ahmed b. *Müsned, I*, çev. Hüseyin Yıldız, Hasan Yıldız, Zekeriya Yıldız, İstanbul: Beka Yayınları, 2021.
- İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev. Pirizade Mehmed Sahib, haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan ve M. Cüneyt Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Doğu Batı Arasında İslam*, çev. Salih Şaban, İstanbul: Klasik Yayınları, 2011s
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Tarih Vakfı Yayını, 2003.
- Kızılkaya, Necmettin. "Looking at the Past for Today: The Refugee Crisis of the Modern World and the Ottoman Commission for Immigrants", *Journal of Divinity Faculty of Hitit University*, 19/2, (2020), 583-606.
- Kirman, Mehmet Ali. "Göç Çalışmalarında Yöntem ve Din", edi. Mehmet Ali Kirman, İlbey Dölek, *Göç ve Din Disiplinlerarası Bir Yaklaşım*, Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Korkmaz, Arif. *Göç ve Din*, İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2017.
- Kutup, Seyyid. *İslam'da Sosyal Adalet*, çev. Harun Ünal, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2007.
- Lee, Everett. "A Theory of Migration", *Demography*, Population Association of America, (1966), 47-57.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich. *Din Üzerine*, çev. Kaya Güvenç, Ankara: Sol Yayınları, 2008.
- Marx, Karl. *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 2009.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Kur'an'a Göre Dört Terim*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Morrison, Peter. "The Rationale for a Policy on Population Distribution, Santa Monica, California", *Rand Corporation*, 1970.
- Ortaylı, İlber. "Genel Göç Olgusu," *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler, 8-11 Aralık 2005*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, Haziran 2006.
- Önel, Metin. Çin'in Etnik Politikaları Çerçevesinde Doğu Türkistan Sorunu", edi: Bekir Günay, *Sorunlu Türk Bölgeleri*, İstanbul: IQ Yayıncılık, 2005.
- Önkal, Ahmet. "Hicret Maddesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (20 Mart 2024), <https://islamansiklopedisi.org.tr/hicret#1>
- Özel, Ahmet. "Hicretin Fıkhi Yönü". *Diyanet Dergisi*, (Hicret Özel Sayısı), 1981, 19 (3), 29-37.
- Petersen, William. "A General Typology of Migration", *Amerikan Sociological Review*, 23(3), (1958), 256-266.
- Sıcak, Ahmet Sait, ve Çalışkan, Necmettin. "Kur'ânî Perspektiften Göç Olgusu", edi: Mehmet Ali Kirman, İlbey Dölek, *Göç ve Din Disiplinlerarası Bir Yaklaşım*, Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Sorokin, Pitirim. *Çağdaş Sosyoloji Teorileri II*, Çev. M. Münir Raşit Öymen, Ankara: Yeni Desen Matbaası, 1974.

- Şeriati, Ali. *Doğum Hicrete, Hicretten Vefata Siret*, çev. Kerim Güney, İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 1991.
- Şeriati, Ali. *Her Hicret Bir İnkılapdır*, çev. Hasan Elmas, İstanbul: İhtar Yayıncılık, 1998.
- Şeriati, Ali. *Medeniyet ve Modernizm*, çev. İsa Çakan, İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2005.
- Tekeli, İlhan. *Göç ve Ötesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2008.
- Topçu, Nurettin. *Hareket Felsefesi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1999.
- Topçu, Nurettin. *Sosyoloji*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2001.
- Tümer, Günay. "Din Maddesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (20 Mart 2024), <https://islamansiklopedisi.org.tr/din#1-genel-olarak-din>
- Ülgener, Sabri F. *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul: Der Yayınları, 1981.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Felsefeye Giriş II*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Vatandaş, Celaleddin. *H. Muhammed'in Hayatı ve İslam Daveti Medine Dönemi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2009.
- Weber, Max. "Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi", *Sosyoloji Yazıları* içerisinde çev. Taha Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili (Cilt 1)*, İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, 1979.
- Yıldırım, Yahya. *Kur'an'da Mümin ve Müslümanların Tesellisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2010.
- Zaim, Sabahattin. "IV. Oturum Değerlendirmesi: Türkiye'den Göçler," *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler; 8-11 Aralık 2005*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, Haziran 2006.